

ÖRJAN LUNDQVIST *Axel
Hägerströms
aktualitet*

EN FÖRELÄSNING I ÖRBERGA SOCKENGÅRD
VADSTENA 27 SEPTEMBER 2015

*Om kyrkoherdesonen från Örberga som blev Sveriges
störste filosof, oförglömlig lärare till Dag Hammarskjöld,
ateist och religiös på samma gång samt möjlig vägvisare
till en mogen livsåskådning.*

I bland kan en plats bli laddad av en persons historia. Det mest speciella jag varit med om är att stå på den klipphylla i Norge där det finns en husgrund från den stuga där världens mest genomtröskade och underlige filosof Ludwig Wittgenstein tänkte ut sina två filosofier. Där korsar verkligen tankarna varandra i atmosfären! Man tiger gärna, enligt hans egna slutord i Tractatus: "Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen". - En annan plats som jag, som kommer från Härnösands stift, tänker på är Säbrå prästgårdspark utanför Härnösand där skalden och biskopen Frans Mikael Franzén bodde och där det finns en sten med texten: "Vandringsman, dröj vid denna sten, Här susar minnet av Franzén". - Kanske det är en tanke att sätta upp en liten skylt här i Örberga om att Axel Hägerström bodde här, som man brukar göra på hus i städer.

Utän tvakan är han vårt lands genom tiderna främste filosof, den mest banbrytande och inflytelsesrike. Han är den ende svensk som platsar i Gunnar Fredrikssons bok *De största tänkarna i 25 korta kapitel*. Där finns han i rad med Platon, Aristoteles, Hume, Kant och Wittgenstein. Inte dåligt! Han grundlade också vår enda inhemska, inflytelsesrika och internationellt kända riktning inom filosofien, den s k Uppsalaskolan. Han är därtill den ende svenske filosof efter Swedenborg som på allvar har granskats av en uppburren utländsk kollega, Ernst Cassirer. Och han tänkte ut sin version av den s k emotiva värdeteorin väsentligt innan den utformades av kontinentala tänkare. Hans generation av uppsalafilosof var dock i allmänhet helt ointresserade av vad som försiggick i t ex den samtida europeiska filosofin.

Axel Anders Hägerström föddes 1868 i Vireda prästgård utanför Jönköping och dog i Uppsala 1939, strax före andra världskrigets utbrott. Befriande för honom som trodde på människans förädling! På farssidan hade han präster i flera generationer bakåt. Hans far Karl Fredrik Theodor Hägerström kom från Vireda som kyrkoherde till Örberga år 1880 och dog här 1906. Dennes första hustru dog vid andra barnets födelse, och Axel var det första barnet i andra äktenskapet. Han kom att få ett gott förhållande till sina något äldre halvbröder och påverkades mycket av dem. I Örberga prästgård kom familjen så småningom att bestå av fyra pojkar och två flickor. När det gäller familjelivet kan man få intressanta och rörande inblickar genom en bok som Axels dotter, Margit Waller, utgav så sent som 1961, med titeln *Axel Hägerström, människan som få kände*.

För föräldrarna i prästgården fylldes livet av nitisk församlingsverksamhet, med mycken välgörenhet mot fattiga på en inkomst som gav rimlig bärgning men inte tillät någon lyx. För barnen gällde strikt disciplin och lydnad, men också stark tillgivenhet från föräldrarnas sida, och många möjligheter att umgås med vänner och grannar. Båda Axels föräldrar var markanta personligheter och båda utövade en stark påverkan på honom. Fadern var luthersk-ortodox och statskyrklig, med föga intresse för teologiska frågor men med en orubblig tro på de dogmer han hade lärt tidigt i livet. Där ingick helvetesläran och den eviga förtappelsen, temata som förekom i predikan och hem. De gjorde ett starkt intryck på Axel. Dottern berättar ur breven att han en gång när han satt vid öppna spisen med sin mor stack händerna i elden för att känna smärtan. Han blev bränd, men inte skadad.

Axels mor var djupt religiös men av annan bakgrund och erfarenhet. Hon hade mött Evangeliska fosterlandsstiftelsen med dess betoning av omvändelse och frälsningsförtröstan. Kristendomen var för henne en känslolivets sak och en inre erfarenhet som hon ville förmedla till sina barn, särskilt Axel och hans äldre halvbröder Reinhold. Också mormodern spelade en viktig roll för Axel. Hon höll skolhushåll för barnen Hägerström i Jönköping, och var sedan inneboende här i prästgården till sin död. Axel gick alltså i läroverk i Jönköping 1879-1886. Från Hästholmen brukade han resa med den lilla passagerarbåten *Per Brahe*. I Jönköpings evangelikala miljö, ledd av en präst, J A Sundelin, fick den äldre

brodern Reinhold och Axel starka intryck av en känslöburen religiositet. - Axel var utomordentligt begåvad, och hade tänkt ta studenten ett år i förtid. Men han fick för sig att det vore skrytsamt, och efter en inre emotionell uppgörelse släppte han det han förberett sig på och säkerligen skulle ha klarat, och väntade till den vanliga åldern. Han gick ut i Jönköping 1886 och skrevs in i Östgöta nation i Uppsala som hans far och farfar också tillhört.

Axel var då helt och fullt inställd på att läsa teologi och att följa i sin fars och sina förfäders fotspår till prästtjänst. Han tyckte om att predika och hade redan provat på det i faderns predikstol i Örberga när komministern var sjuk. För att börja de teologiska studierna krävdes den s.k. teolfilen, en ettårig kurs med bl a filosofi. Under den blev Axel passionerat intresserad av filosofi, och ändrade sina planer. Han beslöt sig för att lämna den utstakade banan till teolog och präst. I beslutet låg ett visst avståndstagande. Han skrev till föräldrarna att det dock inte var kristendomen som sådan han tog avstånd ifrån, utan dess dogmatiska innehåll. Han skriver: "Vad som nu hindrar mig från att bli teolog är först och främst antiteologiska tänkesätt. Därvid är det dock fråga endast om det dogmatiska i teologin, ej det kristna i densamma, ty kristendomen håller jag av mitt fullaste hjärta för en religion som ensamt och allena kan tillfredsställa en människas konkreta, andliga behov".

Föräldrarna blev naturligtvis besvikna. Modern kom över det ganska snart, men fadern förlikade sig med ändringen först när sonen disputerade i filosofi 1893. Under några år beslöt sig Axel därför att inte resa hem under ferierna. Han var informator på olika gårdar. Hela tiden arbetade han outtröttligt med filosofin, disputerade 1893 på ett Aristotelesämne och blev oavlönad docent. Detta hjälpte honom att få föreläsa och att få privata elever. Att undervisa sådana var i många år det han måste leva på. Han hade upparbetat undervisningsskicklighet redan under skolåren i Jönköping, och var en stimulerande lärare med stort engagemang för sina elever. Men blyg under den här perioden av sitt liv. Det berättas att han satt i ett angränsande rum, utom synhåll för eleverna, när han gav sin undervisning. - Det var under många år knappa villkor. Axel slet ont. Det berättas om "ett mål mat om dan och råttor i studentlyan". Han var ofta utarbetad, levde ett asketiskt liv med starkt kaffe och pipan som enda följeslagare. Hans järnvilja behövdes verkligen för det egna filosofiska arbetet.

Det höll på att bli en för stark anspänning när han två år efter sin disputation, trots avrådanden, sökte en professur. Han trodde sig inte om att kunna få den, men ville bli kompetensförklarad. Men det blev han inte. De sakkunniga menade tydligen att han visserligen var lovande men behövde lugna sig och mogna som filosof. Axel blev först arg som ett bi. Men besinnade sig bl.a. med hjälp av en brevväxling med Ester Nyander, dotter till en långvarig kollega till pappa Hägerström. De träffades genom att de båda prästfamiljerna umgicks. Några år senare gifte Axel och Ester sig i Östra Harg kyrka, med båda familjernas gillande.

Det blev ett ytterst lyckligt äktenskap, där Axels mer stormiga temperament fann förståelse och lugn. Makarna fick två döttrar. Den yngre av dem, Margit, skrev alltså långt senare den fina bok som jag nämnde. Där berättar hon en roande historia om en teologiprofessor i Uppsala som, trots att han ogillade Hägerströms i hans tycke subversiva teorier om lag, moral och teologi, måste erkänna: "Trots det sägs han vara snäll mot hustru och barn".

I det socialt och ekonomiskt gradvis förbättrade läget öppnade sig nya möjligheter för docenten på Trädgårdsgatan i Uppsala. Han fick lugn att skriva sin bok om Kants etik, på 850 sidor. Han saknade så uppenbart förmågan att komprimera en framställning! Han började trivas i Uppsala i känslan av att vara erkänd som en originell och skarp tänkare och lärare och kunde därför bära att han missade en professur i Lund trots mycket goda vitsord. Och han kunde i ökande grad få vikariera på professorstjänsten i praktisk filosofi i Uppsala. Det ledde till att han alltmer kom att uppfattas som den givne efterträdaren till Erik Olof Burman. När Burman avgick kallades Hägerström utan ansökan till tjänsten när den blev ledig och installerades i mars 1911. Innan dess hade, med faderns död 1906 och moderns flytt till Stockholm, hans band till Örberga prästgård upphört efter de 26 år den varit fadersfamiljens hem.

I den magnifika installationsföreläsningen när han tillträdde sin professur, "Om moraliska föreställningars sanning", present-erar han en viktig del av sitt filosofiska program. Han ville visa att moraliska omdömen inte kunde göra anspråk på fastställbar sanning, att de var "varken sanna eller falska". Detta är Uppsala-filosofins berömda s.k. värdenihilism (av latinets nihil =ingenting). Beteckningen är egentligen ett smädeord uppfunnet av en mot-

ståndare, John Landqvist. Trots Hägerströms motvilja blev ordet den bestående termen. Tankegången utvecklades originellt och väsentligt tidigare än motsvarande teorier i andra länder. – I sin föreläsning börjar han med att exemplifiera de olika moraluppfattningar som finns i världen, hur de växlar, kommer i konflikt med varandra. ”Vad som för den ena åskådningen är skymfligt är för den andra just det rätta”. De verkar inte ha någon saklig grund, utan är baserade på påbud av någon auktoritet.

Den föreläsande Hägerström drar slutsatsen att moraliska omdömen bör förstås emotivt, som uttryck för känsla, intuition och rekommendation men ej som sanna eller falska. ”*Värden* existerar inte, är inte fakta, kan inte upptäckas i Platons himmel eller hos Gud”, som Gunnar Fredriksson formulerar hans tankegång. Synsättet skulle enligt Hägerström leda till undvikande av fanatism, sådant som nu kallas fundamentalism. Låt mig citera honom själv: ”När vi en gång tagit det sista steget och lämnat bakom oss all öppen eller hemlig tro på våra världens kosmiska och därmed objektiva betydelse skall moralen av allt att döma icke därför själv dö bort. Tvärtom finns anledning att förmoda att den, en fågel Fenix, skall födas på nytt ur det gamlas aska med friare och fjärrsyntare blick. Den skall då också bära prägeln av det mildare bedömande av all mänsklig strävan som följer med betraktelsen sub specie aeternitatis (”ur evighetens perspektiv”), med insikten att allt dock blott är ett led i ett ändlöst naturligt sammanhang.”

På ett motsvarande sätt kom han senare också att förstå *religiösa påståenden* som uttryck för känslor, som kopplade till känslolivet. Och han betraktade en dogmatisk inriktning som ett hot mot äkta religiositet. I föreläsningsserien ”Den kristna dogmatikens sanningsvärde” lyder en karakteristisk passage: ”Det finns bara ett sätt att rädda religionen från sammanbrott (i e inför den framträngande vetenskapen), och det är att lösgöra den från frågan om sanning vilken är lika meningslös här som om en som har tandvärk frågar sig själv: existerar den smärta jag känner i verkligheten, d.v.s. oberoende av min känsla av den?”. Hägerström ville verkligen rädda religionen, ”ett av mänsklighetens högsta värden”. Men han kom att i starka kyrkliga kretsar betraktas som en motståndare mot kristendom och teologi. Hans analys av moral och religion blev alltså likartad. Men observera att det handlade

om en tolkning av språket, att visa hur skenbart likartade satser kan ha samma grammatik men olika logik. Själv var han hela livet en starkt moralisk och religiös person, och höll t.ex. initierade föreläsningar om den religiösa mystiken hos Mäster Eckhard och andra. Man kan väl säga att han bibehöll sin aktning och förståelse för det han sett hos modern, men distanserade sig från fadersarvet. Och såg alltså programmatiskt religionens äkta satser som en känslolivets sak. Hans religiositet blev ofta förbisedd eftersom tiden var sekulär och kyrkan konservativ.

Andra väsentliga punkter i hans filosofiska program var strikt vetenskaplighet, med naturvetenskaperna som förebild, och analytisk inriktning med kritik av vidskepelse och metafysik inom teologin och rättsvetenskapen, och ett framhävande av den positiva rätten i ett samhälle, mot naturrättsliga föreställningar. Om detta hänvisar jag den intresserade till speciallitteraturen eller till Hägerströms publicerade, digra volymer.

Axel Hägerström innehade sin professur från 1911 till pensioneringen 1933. Åren var fyllda av intensivt hårt arbete med läsning, tänkande, skrivande och undervisning, under vilket han fick ett ständigt ökande inflytande inom filosofin och rättsvetenskapen i Sverige och övriga skandinaviska länder med skrifter som "Är gällande rätt uttryck för vilja?" och "Till frågan om den objektiva rättens begrepp" samt volym 1 av hans mastiga livsverk om "Der römische obligationsbegriff". Till dem som tog starka intryck av honom hörde hans professorskolleger Adolf Phalén och Vilhelm Lundstedt, samt elever som Karl Wennberg, Karin Boye, Ingemar Hedenius, teologen Anders Nygren (som insåg att Hägerström hade förstått något av det moraliska och religiösa språkets egenart), Herbert Tingsten, Dag Hammarskjöld, Gunnar Myrdal, Artur Engberg, Nils Karleby, Ture Nerman och Richard Sandler, folk som bl.a. stod bakom välfärdsamhällets framväxt. Gunnar Myrdal talade om "det allmänna inflytande som Axel Hägerström utövat på hela den yngre generationens tänkesätt". Karin Boye sa att Hägerström "på något märkvärdigt sätt var närvarande i själva luften". Och Erik Blomberg skildrade gestalten med den närmast profetiska framtoningen: "Då han föreläste, ofta med slutna ögon liksom halvt frånvarande, med sin mörka suggestiva röst, gav personligheten orden liv och de abstrakta tankegångarna fick en nästan plastisk åskådlighet".

Från en föreläsning under det sista professorsåret finns det en målande berättelse av Anders Wedberg som förmedlar originaliteten hos personen och situationen: ” Medan vi ännu pratade eller förstrött tittade på kajornas flaxande kring domkyrkotornen, hördes en lågmäld röst från katedern. Där satt han då, med det gråsprängda håret högt uppkammat över pannan och med pincenén fastklämd kring näsroten, och läste innantill ur en tjock manuskriptbunt. Föreläsningarna började utan ceremonier, han hälsade inte sina åhörare och han tittade knappast på dem. Om han någon gång höjde blicken ur papperen, vände han den mot kajorna, inte mot oss. – Allteftersom timmen framskred, brukade han höja rösten, och föreläsningarna kunde därigenom få en nästan dramatisk karaktär. När han på klockslaget lämnade salen, fortsatte han inte sällan att tala ända tills han gick ut genom den för åhörarna nästan osynliga dörren. Just i det ögonblicket hände det att han uttalade någon paradoxal och chockerande sats, som sammanfattade något av det han sagt”. Det var en professorstyp som var stadd i utdöende, säger Hedenius. Det hade varit märkligt för allmogen i Örberga att se vad det blivit av pojken som en gång lekte här vid prästgården!

Dottern Margit har skrivit gripande om den harmoni och den omsorg om familjelivets små detaljer som i ökande grad kom över den förut så stridbare professorn. Med åren blev Hägerström mer relaxad och öppen även mot folk utanför familjen. Som ung hade han varit alltför blyg och koncentrerad på sitt arbete för att delta i studentlivet. Nu blev han inspektor för Östgöta nation, ett uppdrag han skötte med elegans och glädje. Han sa om sig själv: ” Jag var gammal när jag var ung, nu unnar jag mig att vara ung när jag åldras”. Efter pensioneringen fick han sex år med ytterligare filosofisk aktivitet, bl.a. med att fullborda andra delen av livsverket om den romerska rätten. När han avled sommaren 1939 efterlämnade han åtskilliga manuskript åt Carolina och eftervärlden. De digra luntorna och de märkliga föreläsningssessionerna kan kanske sammanfattas med hans egna ord: ”Vi behöver inga vidskepliga föreställningar för att foga våra strävanden in i ett större helt. Vi behöver blott leva oss in i vårt släktes djupaste syften för att skänka oss själva en uppgift som höjer oss över den tyngsta av alla känslor, känslan av livets tomhet.”

Som jag nämnt var Dag Hammarskjöld en av dem som följde Hägerströms undervisning i Uppsala. Han skrev ett brev till Margit Waller år 1958 och berättade att mötet med Hägerström hade varit en av hans studieårs största upplevelser och att detta möte dessutom ” hade behållit sin betydelse för mig genom åren”. Mats Svegfors nämner saken i sin bok ”*Hammarskjöld: Den förste moderne svensken*”, och tänker sig att mötet måste ha utmanat den unge studenten intill djupet av hans person. Samtidigt, menar han, ”gav Hägerström en antydning om var syntesen mellan barndomens enkla tro och den vuxna människans mogna livsåskådning kunde sökas”.

Jag har funderat på vad Dag Hammarskjöld kan ha menat med Hägerströms betydelse för honom genom åren. Mats Svegfors noterar ett par likheter i personlig och andlig utveckling. Båda satte osjälviskhet och sanningstrohet före allt annat. Båda hade stått mycket nära sin mor och modersbandet behöll sin betydelse livet igenom. Båda hade fostrats i en självklar luthersk tro. Själv ser jag också Hammarskjölds strikta nationalekonomiska vetenskaplighet. Hans palaver med Nikita Chrusjtjov när han står med den positiva rätten, FN-stadgan, i sin hand. Hans odogmatiska kristendom, och hur han hämtar visdom hos de medeltida mystikerna, vägled dit av sin filosofiprofessors föreläsningar. Livsåskådningen i ”Vägmärken” är släkt med Hägerströms. ”Vägmärken” må vara lite svårläst, men långt ifrån som ”Das Prinzip der Wissenschaft”, och oändligt mycket mindre till formatet.

Återstår då att, med anledning av föredragets rubrik, säga något om de senaste, mer nutida iakttagelser jag gjort beträffande aktualiteten av Hägerströms strävanden och tänkesätt som vi nu är kring 100-årsminnet av. Det finns i nutid en internationell teologisk rörelse som jag tror vinner en ökande uppslutning. Den heter ”The Sea of Faith” om ni vill Googla på den, ”Trons hav”, alltså. Den började med en BBC-serie som blev mycket uppmärksam och som sedan utkom i bokform. Den visades senare i det teologiskt konservativa Norge men inte i Sverige, vilket är märkligt eftersom modernitet och sekularisering anses ha nått längre här. Rörelsen går ofta fram under nyckelordet ”non-realism” och vill befrämja en religiositet utan övernaturliga inslag. Man påpekar att alla religioner är människoskapade, och att deras tankeformer i läror och heliga skrifter måste anpassas till vad som är förenligt

med nutida tänkesätt om det skall ha någon betydelse för framtidens människor. Detta liknar i mycket Hägerströms invändningar emot metafysik och övertro som han menade måste rensas bort under trycket av det vetenskapliga tänkandet. ”Den sanne guden är inte Gud som ett pittoreskt naturligt faktum, utan Gud som vårt religiösa ideal”, säger Sea of Faith.

Jag frågade en gång en ledande företrädare för Sea of Faith, cambridgeteologen Don Cupitt, om han kände till Axel Hägerström. Han bekräftade det, även om han själv i sina stimulerande, ibland teologiskt halsbrytande, böcker drar slutsatser långt i en postmodernistisk riktning. Men nog liknar hans avslutningsord i ”The Sea of Faith” Hägerströms fromma förhoppning som jag citerade ur slutet av dennes installationsföreläsning. ”När vi helt har frigjort oss från den nostalgiska tron på en kosmisk Father Christmas kan vår tro äntligen bli humant förankrad, existentiell, ren och fri från vidskepelse. Att nå det målet är kristendomens annalkande kallelse”.

Hägerström stannade själv hela livet i Uppsala, likt sin hjälte Imanuel Kant som aldrig lämnade Königsberg. Bortsett från genom voluminösa och ganska svårlästa böcker på tyska blev han inte mycket känd i Europa. Den engelske filosofen C.D. Broad gjorde sig emellertid mödan att lära sig svenska för att kunna läsa och översätta hans böcker. Det kan vara intressant att höra vad han skrev när han anbefalldes honom för studium till sina anglosaxiska kollegor och landsmän: ”Hägerström var i hela sitt liv en högst religiös och pliktrogen människa. Han kom, förvisso, fram till en vad många skulle säga nihilistisk analys av moral och religion. Men, till skillnad från många analytiska filosofer, hade han förstahandserfarenheter av båda som bakgrund för sina analyser. Och, trots sina nihilistiska teorier fortsatte han hela livet att värdera genuin religion och moral som något med djupa rötter i den mänskliga naturen och bärande dess finaste blomster.”

Axel Hägerström bar nog hela livet med sig minnet av att han en gång i tiden sjungit med i psalmerna och stått i predikstolen i Örberga kyrka.

Prästgården i Örberga och Axel Hägerströms föräldrars gravsten på Örberga kyrkogård.

FOTOGRAFIER

Framsida: Wikimedia Commons

Föregående sida : Marianne Anderson

LAYOUT

Fredrik Unger

TACK TILL

Magnus och Märta Christina Vahlquist

Svenska kyrkan
VADSTENA OCH DALS
FÖRSAMLINGAR